

Ірина Реброва (Харків, Україна)

УСНА ІСТОРІЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ «ПАМ'ЯТІ»

Рецензія на книгу: [Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Материалы и исследования/Под ред. М. В. Лоскутовой. — М.: Новое издательство, 2006. — 392 с. (Серия: Новые материалы и исследования по истории русской культуры. Вып. 2)]

Збірник являє собою результати роботи над двома проектами Центру усної історії Європейського університету в Санкт-Петербурзі «Блоkada у долях та пам'яті лєнінградців» і «Блоkada Лєнінграда в колективній та індивідуальній пам'яті мешканців міста» (2001–2003). Без сумніву, ми маємо справу з результатами одного з наймасштабніших та фахово виконаних усноїсторичних досліджень на пострадянському просторі, а також якісну роботу «Нового издательства», котре нині активно утверджується як видавець актуальної гуманітарної літератури, що має сприяти і переосмисленню радянського спадку, і ознайомленню із західними науковими традиціями¹. Видання складається з трьох частин: у першій подаються кілька транскриптів інтерв'ю із мешканцями блокадного Лєнінграда та їхніми нащадками; друга частина («Людина і блокада») містить дослідницькі статті, присвячені репрезентаціям теми в індивідуальних розповідях, а третя («Блоkada й ідеологія радянського суспільства») — у радянському офіційному дискурсі, в історіографії та монументах. Поза сумнівом, заявлені в назві збірника проблеми «пам'яті» та «історичної свідомості» останнім часом належать до найпопулярніших та найбільш дебатованих. Отже, в обговореннях подібної проблематики виглядає вкрай необхідною рефлексія щодо вживаних категорій (зокрема, тих же метафоричних «історичної свідомості суспільства» чи «колективної пам'яті») і тих теоретичних підходів, що неминуче за ними стоять. На жаль, слід відзначити, що автори статей у збірнику загалом рідко коли ставили перед собою саме таку мету. Тому в цьому тексті я спробую звернути увагу переважно на теоретичні підходи, що приховано чи явно стоять за викладом у даних статтях, та на визначення вживаних тут дослідницьких категорій, пов'язаних з дослідженнями «пам'яті».

Проте спочатку варто зробити кілька зауваг з приводу першої частини збірника, тобто публікації усних історій. На відміну від багатьох популярних видань «свідчень очевидців» в даному випадку упорядники дотримувались сучасних наукових вимог: інтерв'ю подано повністю, зі збереженням усіх реплік інтерв'юєра, «комунікативних помилок» та всіх інших властивостей усного спілкування, відображено тут паралінгвістичні явища; точні відомості, імена та дати, що їх згадують оповідачі, прокоментовано. Наводяться також короткі біографічні дані про кожного оповідача. Увага до питань

етики усної історичної дослідження виявилася, зокрема, у рішенні не наводити справжні імена оповідачів та інші відомості, що можуть указувати на конкретну особу. Можна пошкодувати тільки, що саме аналізовані в дослідницьких статтях інтерв'ю не представлено у першій частині збірника, отже, читач навряд чи зможе здійснити повну перевірку обґрунтованості авторських висновків і йому залишається довіряти розлогим цитуванням. Важливі доповнення до транскриптів містяться у додатках: це короткі відомості про інформантів (котрі суттєво розширюють можливості роботи з транскриптами як джерелами), питальники, що їх застосовували інтерв'юери, список опублікованих спогадів про блокаду Ленінграда.

Отже, звернімося до другої частини збірника, котра присвячена аналізу окремих усних історій. Вікторія Календарова у дослідженні «“Розкажіть мені про своє життя”»: збирання колекції біографічних інтерв'ю зі свідками блокади та проблема вербального вираження травматичного досвіду» поєднує завдання вступної статті з викладом результатів власного дослідження. У першій частині роботи Авторка докладно викладає цілі та мету проєктів зі збору усних свідчень блокадників, принципи добору інформантів, методику та типові ситуації інтерв'ювання, а також умови запису, архівування та транскрибування (с. 200–208). Важливо, що для В. Календарової увага до всіх цих аспектів не має характеру формальних попередніх зауважень; навпаки, вони піддаються аналізу, розглядаються як важлива частина осмислення результатів проєктів. Власне, вони відображають відповідальний підхід до справи та саморефлексію щодо впливу самих науковців-учасників проєкту на отримувані тексти інтерв'ю. Авторка не уникає також опису таких моментів, як окремі розходження між інтенціями дослідницької команди та їхнім практичним втіленням (вони загалом природні: не завжди зреалізовані намагання відповідали методиці наративного інтерв'ю), підкреслює корегування цілей дослідження та методики ведення інтерв'ю протягом роботи (с. 204–207). Опис цих сторін реалізації проєкту значно збільшує можливості аналізу отриманих результатів, і власне сам є частиною аналітичної роботи. Друга частина статті присвячена аналізу двох полярних випадків, котрі мають ілюструвати межі можливостей вербальної передачі травматичного досвіду в ході дослідницького інтерв'ю (с. 208–227). Перший випадок демонструє виключення травматичного блокадного досвіду з біографічної конструкції, а другий — успішної вербалізації подібного досвіду через специфічний жанр, близький до сповіді. Авторка тут використовує методику Ф. Шутце та Г. Розенталя (незважаючи на відзначену нею недосяжність цілковитої відповідності цій методиці на стадії інтерв'ювання). Відповідно, багато в чому розуміння «пам'яті» та «свідомості суспільства» в цій статті залежить від тих теоретичних настанов, на яких ґрунтується методика наративного інтерв'ю. Серед іншого важливим тут є аналіз чергування оповідних сегментів інтерв'ю (які, як вважається, презентують особисто пережите) із описом, роздумами та узагальненими оцінками. Можливо, саме тому в даному випадку маємо досить жорсткий поділ: з одного боку — особисті спогади, що розглядаються як вираз есенційного, «справжнього» досвіду, «пережитого», яке є цілком індивідуальним, з іншого — узагальнені знання про минуле, що належать «колективній пам'яті». Таким чином, розповідь, що ґрунтується переважно на особистих спогадах, розглядається як альтернативна щодо

офіційного дискурсу; апеляція до офіційного дискурсу постає як «уникання» розповіді про особисте. Зазвичай таке протиставлення приватного і публічного часто критикується, і самі категорії «особистих спогадів» та «свідомості суспільства» напевне потребують осмислення. Загалом сучасні студії пам'яті, як правило, намагаються інтегрувати обидві категорії. Багато хто з дослідників іде за тезою М. Хальбвакса про те, що уже на стадії переживання певних подій очевидцями їх сприйняття та запам'ятовування загалом зумовлене широким культурним контекстом, колективними уявленнями, та взагалі стає можливим переважно в процесі комунікації між людьми (або, варто додати, в процесі автокомунікації з певними уявними «аудиторіями» чи адресатами)². Існує також інша модель інтеграції особистої та колективної «пам'яті», котра звертає увагу на той факт, що «колективні уявлення» не існують поза індивідуальною людською свідомістю і їх можна розглядати лише як інтерналізований досвід інших, як включення досвіду інших людей до особистого досвіду конкретної людини³. Дійсно, ні саморефлексія окремої особи, ні дослідницькі зусилля не можуть встановити напевне, чи є якісь твердження вираженням суто «особистого» досвіду чи глибинної інтерналізації досвіду інших⁴; отже, сама соціальна природа людини унеможлиблює існування не-інтерсуб'єктивної пам'яті та досвіду. Таким чином, офіційний дискурс не завжди слід розглядати як щось зовнішнє стосовно окремого оповідача: він може виявитися якраз знаряддям для висловлення особистого досвіду. «Особисте» далеко не завжди є альтернативою офіційному. Насправді, офіційний дискурс пропонував численні зразки, сталі структури та кліше для розповіді саме історії життя окремої особи (в тому числі життів тих, хто був свідком/учасником чи то блокади, чи окупації, чи бойових дій тощо), тобто «ідеальної біографії» «будівника комунізму», «колгоспниці», «жертви фашизму» тощо. З іншого боку, невключеність в офіційний дискурс (на думку авторки, це специфіка одного з аналізованих інтерв'ю — з представницею общини вірян-баптистів) ще не означає звернення до суто особистого досвіду; в даному випадку це цілком могло бути звернення до колективного уявлення про біографію справжнього християнина.

Подібний метод аналізу, який фактично є розвитком ідей Ф. Шутце та Г. Розенталь, презентують Тетяна Вороніна та Ілья Утехін у статті «Реконструкція смислу в аналізі інтерв'ю: тематичні домінанти та прихована полеміка». Цей метод, названий авторами аналізом тематичної ієрархії, ґрунтується на твердженні, що в тексті інтерв'ю можна виділити цілісні блоки, що слугували для оповідача одиницями розгортання розповіді (с. 234), тобто являли собою послідовні кроки оповідача, викликані його інтенціями, загальним задумом щодо розкриття смислу розповіді, а також діями інтерв'юєра. Автори пропонують власний варіант схематичного представлення структури інтерв'ю після виділення цих смислових сегментів, усередині кожного з яких також виділяються менші одиниці різного функціонального типу (с. 234–239). В ідеальному варіанті результатом мала б стати послідовність монофункціональних сегментів, що певним чином співвідносяться між собою. Таким чином, отримана схема за задумом має являти собою аналітичний інструмент, а також і досить зручний спосіб посилатися на текст транскрипту. Т. Вороніній та І. Утехіну на прикладі конкретного інтерв'ю, на мою думку, найліпше вдалося продемонструвати, як цей метод дає можливість посилатися

на цитований фрагмент інтерв'ю, і дещо менш виразно — його корисність у процесі аналізу. Певна річ, цей метод потребує подальшого вдосконалення та визначення меж його застосування. Автори стверджують, що аналіз тематичної ієрархії ґрунтується на певних універсальних рисах побудови наративу, які свого часу виділив Лабов (примітка 6 на с. 261), проте, здається, що метод все ж таки є найбільш адекватним щодо особливих наративів — передусім для високорефлексивних, творених оповідачем значною мірою самостійно, саме як лінійна послідовність свідомих кроків у напрямку до певної мети, для реалізації чіткого задуму. Важливим є те, що структура тексту тісно пов'язана із явищем автобіографічного часу, причому дослідники як його моделі виділяють не тільки лінійну, але й циклічну, кільцеву, спіральну, фрагментарну та статичну⁵; припускаю, що ці моделі впливають на організацію наративу, роблячи його відмінним від ієрархії послідовно висвітлюваних тем та підтем. Отже, можливість застосування даного методу до текстів, що представляють нелінійну модель, має стати ще предметом для роздумів, як й інші його аспекти. На відміну від цієї першої частини статті, що стосується аналізу окремого тексту інтерв'ю, друга частина демонструє можливості порівняльного підходу у роботі з масивом текстів. Тут автори пропонують звернути увагу на розуміння поняття «героїзму» в інтерв'ю з тими, хто пережив блокаду, а також у публіцистичному радянському дискурсі, у листах до владних інстанцій у повоєнні роки, у сучасних дискусіях між членами різних громадських об'єднань колишніх блокадників, у законодавчих актах. Таким чином, цю ситуацію можна розглядати як певний полілог, як поле боротьби за право визначати смисл поняття «героїзму» та поняття «блокадника», де діяло кілька різних акторів, так що навіть у радянський час висловлення певних альтернативних трактувань було можливим.

Інший підхід до теми можна знайти у статті Влади Баранової «Пам'ять про блокаду в сімейних розповідях». На жаль, у даному дослідженні також зовсім не оприявлене саме розуміння «пам'яті». Здається, що цей підхід найбільше нагадує роботи Пола Томпсона⁶, де сімейна пам'ять розглядається як передача від старших поколінь до молодших певних стійких сюжетів. Ці сюжети, за П. Томпсоном, мають на меті виховний, моральний вплив, передають сімейний капітал і разом з ним — певний набір життєвих сценаріїв, які формують уявлення про типові причини і типові наслідки якихось дій. Досить часто цей підхід також поєднується із психоаналітичними інтерпретаціями, коли аналіз зосереджується на індивідуальній свідомості людини, що отримала у спадок певні наративи про типові життєві ситуації: далі, відповідно, процеси в пам'яті розглядаються в термінах «витіснення», «переносу», «комплексів» тощо. Проте В. Баранова, як видається, йде ще далі: центральним для неї є поняття «розповідей сучасної російської родини як стійких оповідних текстів» (с. 262). Не зовсім зрозуміло, що ж саме визнається у цих текстах за «стійке»: чи самі тільки сюжети (фабульні конструкції), як у П. Томпсона, чи також і форма — і тоді це буде класичний «етнографічний» підхід, де сімейні історії подібні до фольклору. На думку Авторки, «інтерв'ю відрізняються головним чином більшою чи меншою докладністю у переказі «сімейних» блокадних сюжетів» (с. 262), тобто уже готових, існуючих незалежно від оповідача історій. Відповідно, метою дослідження є переважно встановлення того,

які із цих стійких розповідей закріплюються «в сімейному тексті», якими є механізми передачі цих сюжетів і яку роль вони відіграють у формуванні образу блокади в цілому (с. 262). Проте цей підхід уже досить активно критикується у західній науці. Розгляд сімейних історій як застиглих, таких, що «циркулюють» в сім'ї уже в готовому вигляді, значною мірою ігнорує їхню конструйовану природу, зв'язок із контекстом, змінність та пластичність. Усні розповіді навіть на рівні сюжету, а не тільки форми чи інших компонентів можуть змінюватися залежно від різних контекстів повсякденного життя, від змін гранд-наративів у суспільстві, від змін біографічної ситуації членів родини і багатьох інших чинників. Один із найсуттєвіших — вплив інтерв'юера та ситуації інтерв'ю, які унеможливають відтворення сімейних, глибоко приватних сюжетів у якомусь сталому вигляді перед дослідником. Щоб врахувати ці чинники, в західній науковій традиції дослідження «міжпоколінної» пам'яті послуговуються поняттям «комунікативної пам'яті»⁷, котре включає в себе розуміння інтерактивної, конструйованої природи оповідей. За цього підходу представники «другого покоління» постають не як реципієнти готових історій, які вони більш чи менш старанно переказують (а також будують на їх основі власні «образи минулого»), але як повноцінні учасники творення даних історій (тобто історії створюються саме у зв'язку з конкретними слухачами, з метою певного впливу на них тощо). Ці міркування приводять нас до іншої проблеми, якій не приділено уваги в дослідженні, — самої форми комунікації в родині та інших медіаторів, які уможливають «передачу» пам'яті. У дослідженні В. Баранової родина, школа, музеї, книги і подібне розглядаються просто як «джерела інформації» про блокаду, відповідно, і пам'ять у цьому випадку стає «рівнем поінформованості», кількістю «знання» про минуле. Проте таке розуміння підважується власне ходом дослідження, тобто самими інтерв'ю (це випливає як з тексту статті, так і з двох текстів інтерв'ю, опублікованих у збірнику, с. 165–186, 187–198). Ситуація передачі пам'яті не нагадує традиційно уявлювану, коли «бабуся саджає онука на коліна і оповідає йому сімейну історію». Насправді інтерв'ю яскраво демонструють, що сімейні наративи — часто не якісь розгорнуті оповідання, які спеціально виголошуються для передачі нащадкам «пам'яті». «Пам'ять» транслюється через окремі фрази, короткі зауваження, викликані певними повсякденними ситуаціями, через практики, зокрема тілесні та невербальні, а більш розгорнуті оповідання також з'являються як реакція на певну життєву ситуацію. Отже, недостатньо сказати, що нащадки очевидців блокади конструюють власні образи блокади на основі досвіду батьків. Власне, сам цей досвід постає через складні форми медіації. Багато в чому дане дослідження цікаве тим, що наочно демонструє складність процесів трансляції пам'яті і нагадує всім «усним історикам» про певну «штучність» ситуації інтерв'ювання: в реальному житті пам'ять передається зовсім інакше, не через цілеспрямоване оповідання про пережите з метою «передати пам'ять». Вочевидь, серйозним викликом для історика є спроба зрозуміти, як відбувається внутрішньосімейна комунікація, в яких формах відбувається долучення людей, які не пережили певну історичну подію безпосередньо, до історичного досвіду очевидців. Проте загалом дослідження В. Баранової, на нашу думку, є цікавою спробою постановки проблеми. Особливо важливими нам видаються намагання

інтерв'ювати представників обох поколінь із однієї родини для порівняння, спроби розробити питальник, що враховував би багато чинників передачі «пам'яті» (школа, музеї, меморіали, художні твори, телебачення та «офіційна» пропаганда) та допомагав зрозуміти контекстуальність сімейних розповідей про блокаду (питання про відзначення в родині «блокадних» дат, обговорення фільмів та книг тощо). Безумовно, ця тема ще потребує подальшої розробки та перевірки висновків, передусім шляхом нових інтерв'ювань. Можливо, також було б доцільно провести інтерв'ю з представниками повоєнного покоління, котрі не мали «блокадників» серед членів родини, — це дозволило б увиразнити та виділити роль і місце саме чинника «сімейних розповідей» у творенні образу блокади у тих, хто не переживав її безпосередньо.

Третю частину збірника, «Блокада й ідеологія радянського суспільства», відкриває ще одна стаття Вікторії Календарової «Формуючи пам'ять: блокада в ленінградських газетах і документальному кіно у повоєнні десятиліття». Авторка визначає за предмет своїх роздумів «офіційний дискурс» як «увесь комплекс допустимих тем, сюжетів, образів і трактувань, котрими можна і треба було оперувати, говорячи про блокаду в газетах, документальному та художньому кіно, книгах, друкованих мемуарах» (с. 275). Проте загалом надалі авторка не дотримується виключно такого розуміння свого предмета: тут чомусь часто вживаються як синоніми поняття «дискурс» і «пам'ять», тобто фактично не розрізняються явища, що їх можна назвати «політика пам'яті» та «пам'ять як людський досвід». Навряд чи це спрощення є виправданим: намагання прищепити певні образи блокадного минулого є просто соціальною рамкою для пам'яті, але навряд чи автоматично перетворюється на саму «пам'ять». Певно, такий підхід пов'язаний з тим, що дослідження виключно фокусується на офіційних образах блокади, але не звертається до рецепції цих образів; ситуація виглядає як монологічне централізоване формування пам'яті «згори». Отже, В. Календарова пропонує періодизацію змін в офіційних репрезентаціях блокади саме залежно від інтенцій керівництва країни. На її думку, варто виділити 1946–1949 рр. як період активного висвітлення блокадної тематики, насамперед для мобілізації населення на повоєнну відбудову; в цей період риторика працювала на героїзацію блокадного минулого, а її основою була тема «переможної битви за Ленінград», тобто бойових подвигів жителів і оборонців «міста, що затьмарило славу Трої» (с. 277–284). «Ленінградська справа» відкрила принципово інший період в офіційному висвітленні теми, а саме спричинилася до репресивного ставлення в тому числі до пам'яті про минуле міста (с. 284–285). Наприкінці 1950-х починається відродження «блокадної теми» (с. 285–293). Авторка висуває оригінальне припущення, що це було пов'язано не тільки з лібералізацією режиму, але і з виникненням нової аудиторії для офіційного дискурсу — нового покоління мешканців міста, котре не переживало блокади особисто. Ці чинники, на думку В. Календарової, зробили необхідним і можливим опис подробиць життя людей у блокадному місті (невдомих новому поколінню) та емоційне звернення до людського, індивідуального виміру блокади (з метою виховного, емоційного впливу). Крім того, новим явищем була поява в офіційному дискурсі модусу трагічності та скорботи за померлими, що можна пояснити як актуалізацією радянської риторики «боротьби за мир» в умовах

холодної війни, а також і певною часовою дистанцією стосовно самих травматичних подій (припускається, що носії надто травматичного досвіду певний час «придушують» і намагаються «витіснити» його і лише з плином часу стають у змозі впоратися з ним у публічній репрезентації). У цьому пункті Авторка, як видається, найпоследовніше іде за метафорою «колективної пам'яті», яка переносить всі явища і процеси, що «відбуваються» в індивідуальній свідомості, на рівень суспільства в цілому (власне, В. Календарова прямо висловлює тезу про таку тотожність на початку статті, с. 275). Не можемо не зауважити, що цей підхід зазнає відчутної критики, і, власне, говорити про рівень усього суспільства так, ніби воно має спільну «свідомість», щось на кшталт колективного розуму, — навряд чи можна⁸, не говорячи вже про необхідність критичного осмислення метафор як таких (зокрема, закорінених у фрейдистських теоріях). Насамкінець у статті дуже коротко окреслено сучасний дискурс про блокаду. Тут В. Календарова значною мірою відходить від завдання виявляти зв'язок офіційного дискурсу про блокаду із політикою владних груп і показує роль нових акторів творення публічного дискурсу (журналістів), а саме сьогодні як період вільнішого висловлювання «табуєваних» раніше тем. Визнаючи авторський підхід за цілком обґрунтований, хоча запропонувати розширення рамок дослідження. Зосередження на висвітленні блокадної теми виключно у місцевій пресі подає ситуацію як спрямованість офіційного дискурсу лише на мешканців міста, власне, на носіїв досвіду блокади та на їхніх нащадків. Проте насправді блокада Ленінграда відіграла винятково важливу роль також і в офіційному дискурсі в масштабах усього Радянського Союзу; вона посіла важливе місце у гранд-наративі про «Велику Вітчизняну війну» і слугувала певним чином для ідеологічної індоктринації усього населення країни. Отже, цей офіційний дискурс не використовувався виключно для регуляції та регламентації «справжньої» пам'яті очевидців подій, але й настійливо формував образ блокованого міста для «вжитку» в різноманітних контекстах (до того ж фільми, художня література та спогади, які В. Календарова використала в своєму аналізі, поширювалися у всій країні). З іншого боку, дане дослідження викликає міркування з приводу розмежування сфер приватного та публічного (офіційного) дискурсів, яке проводить Авторка. Загалом визнаючи за доцільне віднесення газет, фільмів, опублікованих спогадів та художніх книжок до виразників офіційного дискурсу, хотілося б внести деякі акценти. В. Календарова загалом звертає увагу на неможливість чіткого відокремлення публічної та приватної сфер і зауважує, що «публічні репрезентації блокади ґрунтувалися на індивідуальному досвіді», але і «будь-яка індивідуальна розповідь, безумовно, співвідносилася з тим, що чули, бачили чи читали свідки блокади вже після її закінчення» (с. 276), проте якоїсь конкретної моделі врахування взаємовпливів тут не представлено. Однак така модель може привести до розуміння природи радянського суспільства (що своєрідно перегукується з наступною розвідкою у цьому-таки збірнику): яким чином особисті спогади слугували творенню офіційного дискурсу про блокаду? Які актори були допущені до його формування? Чи можна розглядати цей дискурс як щось гомогенізоване, як єдиний текст, що виходить з якогось монолітного єдиного «центру влади», чи все ж таки в публічному просторі відбувався певний, хоча й обмежений, полілог між

представниками інституцій, окремими особами з різним символічним капіталом? Наприклад, очевидно, що у творенні саме офіційного дискурсу відігравали значну роль індивідуальні біографії, діяльність товариств блокадників, зрештою, публічні представлення спогадів блокадників на мікрорівні (виступи перед такими аудиторіями, як школярі чи «трудові колективи»), що почасти видно також і з даної статті; важливою складовою процесу також міг бути активний рух зі збирання та документування спогадів блокадників (див. статтю Н. Ломагіна, с. 298). Формування певних «колективних образів» блокади, тобто уявлень, що поділяються усією спільнотою, не може бути виключно насильницьким нав'язуванням згори — і, власне кажучи, писання історичних текстів не було справою членів Політбюро, але неминуче справою досить широкого кола осіб. Можливо, варто розглянути публічний простір як поле прихованої полеміки, як обмін репліками — наприклад, з альтернативними думками, висловленими приватно? Загалом у розгляді проблеми дискурсу ключовою видається саме участь пересічних осіб: участь і в творенні, і в рецепції текстів. Саме рецепція є найважливішим аспектом, який перетворює *мову на дискурс* і дає можливість аналізу її як соціального явища. Запитання, поставлені тут, можуть дозволити через конкретний матеріал отримати відповідь на питання, якою мірою «пересічні громадяни» брали участь у творенні не тільки панівного дискурсу про блокаду, але і всього радянського суспільства.

У роботі Ніколая Ломагіна «Дискусії про сталінізм і настрої населення в період блокади Ленінграда. Історіографія питання» пропонується дещо інший ракурс для розгляду проблем «історичної свідомості» суспільства. Автор визначив свій предмет дослідження саме через розмите і нечітке поняття «настроїв», при цьому, на жаль, не даючи його визначення чи пояснення його зв'язку з заявленою у назві збірника темою «історичної свідомості суспільства». Поняття «настроїв» у статі позначається також поняттями «істинних думок та почуттів населення» (с. 313), «масової свідомості», ментальності, стосунків влади та населення або держави та суспільства тощо. Отже, розуміння «настроїв» включає, власне, усе розмаїття *життя* як такого: і ціннісні орієнтації, емоції, прагнення, і свідому артикуляцію цих орієнтацій, і найширший спектр поведінкових практик, стратегій дій окремої особи чи спільнот у полі владних стосунків тощо. Власне, ця невизначеність і розмитість дає можливість об'єднати у цьому огляді літератури праці з найрізноманітніших дисциплін, напрямків та проблематики, а крім того, навіть і видання джерел, що можуть потенційно бути застосовані для дослідження «настроїв» (переважно джерела особистого походження, а також даних спецслужб), та окремі зразки творів красного письменства. Зокрема, як дотичну до теми включено літературу з таких проблем, як медико-психологічний аспект впливу блокади на населення Ленінграда (с. 299–300), повсякденне життя (с. 305, 320), радянська суб'єктивність, матеріальна культура за сталінізму, споживання та розподіл, життя в комунальних квартирах, гумор, доноси (с. 305–306), колабораціонізм (с. 306–308), «масова свідомість» (с. 307), діяльність репресивних органів (с. 309) і комуністичної парторганізації міста як чинник впливу на настрої населення (с. 302–303), «політичний контроль, побут і розвиток настроїв у період блокади» (с. 299), «стереотипи мислення, особливості поведінки радянських людей» (с. 304) тощо. Загалом концепцію викладеного тут дослідження можна зрозуміти

так: висвітлення дискусій про природу радянського суспільства та його стосунки з державною владою (с. 304–305, 312–320) створює широкий контекст для спроб розв'язати вужчі питання, пов'язані з життям блокованого міста. Все це величезне розмаїття літератури поділено передусім на російську (в тому числі радянську) та західну історіографії, в рамках останньої виділяється ще кілька напрямків. Поза сумнівом, важливою перевагою статті є докладне висвітлення західної історіографії щодо проблеми природи сталінізму, яка не є широко знана на пострадянському просторі. Н. Ломагін докладно зупиняється на течії прихильників теорії тоталітаризму, «ревізіоністах» (Р. Суні), школі «опору» режиму (Ш. Фіцпатрік, С. Девіс) та дебатах навколо них (ідеї С. Коткіна, Р. Терстона, Й. Хелльбека та інших). Відповідно, основна тенденція у дослідженнях природи радянського суспільства подана як критика концепції тоталітаризму. Так, «ревізіоністи» стали розглядати радянське суспільство як окремого актора, не повністю залежного від держави, і доводять існування соціальної бази для підтримки існуючого в СРСР ладу. Школа «опору» зробила бачення суспільства ще більш комплікованим, знімаючи опозицію «жертви режиму/прибічника режиму» і показуючи весь можливий спектр поведінки в радянські часи, в тому числі й активний опір, страх, мовчазну незгоду, приховану опозиційність, саботування дій державної влади тощо. Це дозволило відійти від чорно-білої картини радянського суспільства та звернути увагу на повсякденну мову, «мікрофізику» та повсюдність владних стосунків. Н. Ломагін, зазначимо, не приєднує свій авторський голос беззастережно до якогось з цих напрямків і не окреслює чітко власну позицію, подаючи кожен з робіт як ще один «внесок» до розгляду теми, з усіма вадами та перевагами. Так само у висвітленні радянської історіографії автор загалом не відділяє свій «голос» від радянського гранд-нарративу про «Велику Вітчизняну війну» і розглядає також і роботи радянських дослідників як низку «внесків», «спроб дослідження проблеми», тобто з точки зору виявлення ними нових «фактів, відомостей», що працюють на «нарощування знання». На жаль, при цьому зовсім не акцентовано, що в рамках інших підходів «факти», викладені в радянських роботах, просто не можуть існувати, принципово втрачаючи сенс; власне, навіть формулювання проблеми в різних підходах буде принципово різним, тож неможливо говорити про існування якоїсь спільної проблеми «настроїв» у різних історіографічних традиціях, так само як й універсальних та незмінних «фактів», що їх можна було б легко перенести з однієї парадигми в іншу. Отже, об'єднання цих традицій, що мають принципово різні предмети, являє собою серйозну складність для дослідника. Безумовно, сама по собі нейтральна (чи невизначена) позиція автора не є ганджем, навпаки, традиційно розглядається як перевага. До того ж слід цілком згодитися з наступною тезою Н. Ломагіна про радянську історіографію: «важливо <...> не те, що не було зроблено (і просто не могло бути зроблено) ленінградськими істориками стосовно дослідження настроїв, а те, що зробити вдалося» (с. 302). Проте ця нейтральність чи «всеїдність», крім іншого, дивним чином виявляється у використанні численних радянських ідеологічних кліше саме в авторській мові (не в цитуванні!): зокрема, подив викликає вживання виразів «ленінградська епопея» на позначення наукової проблеми (с. 306, 307, 325, напр. «інтерес до ленінградської епопеї <...> на Заході знову виріс», с. 325), «подвиг і трагедія Ленінграда» (с. 296, 303, формула,

що в радянській пропаганді мала виключати інші, крім героїчної та трагічної, версії подій), «масове виявлення патріотизму» (с. 311) і «чудеса героїзму» (с. 313), «націоналістичні елементи» (с. 307) і, звичайно, «радянський народ» (с. 313, 316 та ін.) тощо. Не може не звернути на себе увагу і збереження логіки радянського мислення (напр., «єдності в інтерпретації сутності та генези тоталітаризму російські історики <...> не досягли» (с. 304) — нібито досягнення єдності в інтерпретації будь-чого є можливе чи бажане). Вочевидь, це зумовлено загальним уявленням про радянське історіописання виключно як про добу, коли історики намагалися «правильно відтворити» події минулого в умовах ідеологічного тиску на науку «ззовні» та репресій. Можливо, саме застосування західних підходів до аналізу природи радянського суспільства могло б показати роль істориків не тільки як жертв і пристосуванців, але і як активних творців радянської ідеології, що цілком свідомо створювали історичні міфи як частину власне цієї «влади», її ідеологічного апарату.

Одна з найцікавіших розвідок у збірнику, на мій погляд, — стаття Ольги Русинової «Тривкіше за камінь та бронзу: образи блокади в монументальних ансамблях Ленінграда». Дослідження виглядає дещо відмінним від інших, певно, з огляду на специфіку мистецтвознавчого аналізу. Монументи на вшанування блокади розглядаються тут як репрезентації пам'яті про неї, так само як і публіцистика, кіно, особисті наративи у попередніх статтях. Проте аналіз їх саме як творів мистецтва дозволяє уникнути розуміння їх тільки як продуктів державної ідеології та «влади» або як репрезентацій пережитих окремими оповідачами «об'єктивних» подій. Аналіз твору мистецтва неминує означає врахування компонента творчості, тобто певного простору свободи всередині творення офіційного наративу, можливості одиначного авторського висловлювання в його межах. Таким чином, цей підхід передбачає врахування як «колективної пам'яті», так і індивідуального творчого компонента, а також і ширшого культурного контексту — традицій монументальної скульптури (також і дорадянської) та творення меморіалів, тривалого розвитку концепцій організації міського простору тощо. Згідно з цим підходом, Авторка зосереджується не на самому суспільстві із його «місцями пам'яті» та механізмами формування ідентичностей різних груп (за М. Хальбаксом і П. Нора), а саме на творах мистецтва як «формах», що закріплюють образи пам'яті та підтримують їхнє постійне відтворення (див. примітки на с. 362–363). О. Русінова розглядає лише кілька монументальних ансамблів, які вважає найяскравішими зразками того чи іншого періоду в розвитку жанру, а також вираженням послідовної зміни версій блокади у повоєнному суспільстві. Зокрема, виділяється Піскарьовське меморіальне кладовище (1961 р.) як втілення поєднання мотивів особистої жертви та громадянського подвигу в жанрах некрополя та міського монумента, пам'ятник «Розірване кільце» (1966 р.) — як втілення приватної, неофіційної пам'яті про блокаду, «Монумент на честь героїчної оборони Ленінграда» (1975 р.) — як офіційну концепцію війни і блокади в рамках дискурсу торжества Перемоги, а також пам'ятник жінкам-бійцям МПВО (2000 р.) як втілення сучасного образу блокади в темах самотності, приватності, людськості (= минулості). При цьому, як бачимо, Авторка не розглядає поняття «пам'яті» і подібні, але зупиняє свій вибір на термініві «образ». Слід зазначити,

що в даній статті загалом не завжди чітко розрізняється «художній образ» (цілком звичне поняття, розроблене в рамках того ж красном письменства чи мистецтвознавства) та «образ блокади в свідомості суспільства» (виявлення і дослідження якого ще залишається проблемою). О. Русинова розглядає кожну пам'ятку в широкому контексті. Її увагу привертає міський простір навколо пам'яток (в тому числі «символічна ієрархія» районів Ленінграда, яка надавала кожній із них додаткових значень: місцезнаходження в тому чи іншому районі робило пам'ятку більш чи менш офіційною, символічно важливою), також безпосереднє ландшафтне чи архітектурне оточення меморіала. Предметом для аналізу є також текстовий, словесний супровід пам'яток, їхні назви (офіційна та «народна») і, звісно, сама композиція, смисли, втілені в монументальних формах, організація простору, дискурсивність (ідеологічність), наративність (сюжетність) або ж метафоричність (фігуративність) художнього висловлювання, жанрові рамки. Висвітлюється також історія роботи над монументом: процес вибору проекту з-поміж значної кількості наявних (в чому видно дію механізму влади, цензури), трансформації проекту та самого зображення, прототипи тих чи інших форм, тобто дія традиції. О. Русинова цілком аргументовано аналізує інтенції авторів цих монументів, в тому числі наводючи їхні власні висловлювання та досвід переживання блокади Ленінграда. Проте особливістю даного дослідження, на нашу думку, є те, що увага переважно зосереджується на відносинах між інтенцією автора (або образами блокади в свідомості суспільства, яке він представляє) і втіленням їх у монументі, при цьому дещо осторонь залишається третя необхідна складова — глядач, або реципієнт (мається на увазі триада «автор—твір—читач»). Власне, авторка приділяє увагу сприйняттю монументів, але робить це з точки зору «ідеального реципієнта» чи «ідеального читача» (застосовуємо тут термін з наратології⁹), тобто такого читача, що сприймає твір чітко згідно із задумом автора, тим, що «закладено» в твір. О. Русинова аналізує просторове позиціонування глядача стосовно монумента, асоціативні ряди, до яких «відсилає» ця пам'ятка, очікування щодо реакцій глядача, «зорове значення» того чи іншого фрагмента, власне те, як «читається» пам'ятка, її ідеологічні та інші риси. Проте глядач або реципієнт тут виступає саме як узагальнений, безособовий: тобто сприйняття пам'ятки постає як незалежне від конкретної особи, що споглядає, але виключно зумовлене самим твором, усім, що в нього «закладено». Таким чином рецепція монументів постає переважно як авторське (звичайно, дуже цікаве та кваліфіковане) читання цих монументів. На нашу думку, аналіз сприйняття пам'яток конкретними мешканцями міста у конкретний час, різними соціальними групами або представниками різних поколінь) могло б наблизити до розуміння ролі цих монументів як «місць пам'яті», що закріплюють і певним чином відтворюють уявлення про минуле, ідентичності тощо. До того ж з даної статті очевидно, що певні джерела для аналізу рецепції пам'яток існують: так, Авторка наводить неофіційні («народні») назви монументів, окремі висловлювання жителів міста про ці пам'ятки, а також свої особисті спостереження (наприклад, фрагмент щодо сприйняття ленінградцями пам'ятника «Розірване кільце» як втілення приватної пам'яті, с. 345, а також примітка 14). З огляду на це дуже важливим нам видається включення до питальників, які застосовували під час

інтерв'ювання на тему блокади, запитань щодо того, які монументальні втілення блокади респондент вважає вдалими, які з них відвідує, і подібні (хоча не можу не зауважити деяку заангажованість запитань: сама їхня постановка ніби передбачає, що якісь із пам'яток апіорі *мають* бути вдалими чи відвідуваними). Проте, вочевидь, для того, щоб вичерпно викласти проблему сприйняття пам'ятників чи інших комеморативних форм пересічними мешканцями або іншими групами чи особами, потрібне цілком окреме антропологічне дослідження, яке включатиме не тільки і не стільки інтерв'ювання, але й «етнологічне» спостереження, аналіз усіх тих комеморативних заходів, ритуалів, що відбуваються біля пам'ятників, їхньої включеності в повсякденне життя та практику¹⁰. Таке дослідження, що поєднує опис та авторський аналіз пам'ятника із описом ритуалів, які проводить біля нього місцева громада за участю офіційної влади, дає можливість виявити не тільки «втілення» якоїсь пам'яті у камені, але й функціонування цього місця у певній спільноті. Це дозволяє також звернутися до множинності інтерпретацій, які можуть надаватися цим монументам всередині спільноти, а не обмежуватися тільки рецепцією «ідеального читача».

Іншим цікавим аспектом статті О. Русинової є аналіз мистецтвознавчого дискурсу щодо блокадних монументів. Авторка розглядає його як частину загальної суспільної практики намагання втілювати блокаду в певних жанрових рамках. Вона робить висновок про те, що у 1970-ті рр. панівною стає тенденція до кризи пам'яті, зникнення особистих спогадів, підміни теми блокади супутніми загальноілюстративними образами, «ходульною» символікою, втрати об'єднувального смислу, що особливо яскраво проявилось в офіційному «Монументі на честь героїчної оборони Ленінграда» й у кризі інтерпретацій у літературі (с. 355, 358). З середини 1980-х, на думку О. Русинової, тема блокади витісняється на маргінес офіційного та спеціального мистецтвознавчого дискурсів, а також зникає з повсякденної мови, з чим пов'язана і відмова від створення нових монументів на тему блокади (с. 358). Проте ці висновки дещо пом'якшуються подальшою рефлексією над сучасним пам'ятником «Жінкам-бійцям ПВО», бо тема блокади у ньому дістає безліч нових значень і потужно актуалізується: отже, сам природний відхід безпосередніх носіїв досвіду переживання блокади не зумовлює неминучого розпаду пам'яті про блокаду; цей образ може актуалізуватися знову і знову, причому як під впливом зростання якихось колективних ідентичностей, так і, на жаль, бажання влади використати образ «міста в облозі». Крім того, хочеться звернути увагу на ще один момент: навіть за відсутності нових монументів чи оригінальних текстів про них ще не можна говорити про кризу пам'яті — адже ті монументи та тексти, що вже наявні, продовжують своє функціонування в даній спільноті, вони продовжують читатися і перчитуватися; а отже, для подальшого аналізу слід звернутися до питань: як змінюються комеморативні практики жителів міста? Чи дійсно для свідомості членів спільноти характерна «криза пам'яті», чи, можливо, пам'ятки попередньої епохи просто зазнають фундаментального переозначення і переосмислення? Пам'ятки, поза сумнівом, свідчать не тільки про панівні дискурси часу свого створення, але й про подальше функціонування пам'ятника у спільноті. Можливо, пам'ять про блокаду тепер шукає інші форми для репрезентації?

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що, бгговорюване видання висвітлює широкий спектр проблем, що виходять далеко за межі теми блокади Ленінграда і загалом являє собою непересічне явище для гуманітарних наук на пострадянському просторі. Проте, на жаль, збірнику виразно бракує рефлексії щодо заявлених у ній понять «пам'яті» та «історичної свідомості суспільства». Здається, ця відмова від роздумів над пам'яттю як соціальним феноменом веде до розуміння пам'яті переважно як «природного явища», здатності людського мозку фіксувати та відтворювати події, і, що найважливіше, таке саме розуміння метафорично переноситься на «пам'ять» на рівні суспільства. Мабуть, саме відданість цій метафорі вводить в оману одну з рецензенток збірника, котра робить висновок (спираючись, зокрема, на статтю Ольги Русиної), що трансформація пам'яті про блокаду загалом може бути описана як «охолодження», тобто як поступове зменшення травматичності спогадів, їхньої гостроти та сили, а водночас також актуальності, інтересу суспільства до теми блокади¹¹. Однак «пам'ять» на рівні суспільства навряд чи може адекватно описуватися за допомогою фізичних чи фізіологічних термінів, найбільш виразно вона постає як конструкція, як інтерсуб'єктивний процес творення дискурсів, що конкурують між собою за право описувати минуле. В радянський час говоріння про блокаду було значною мірою прерогативою офіційного дискурсу, і, природно, що саме розкладання офіційного радянського дискурсу призвело до певної «кризи репрезентації» — проблемності, труднощів у представленні теми блокади в публічному просторі за умови трансформації цього простору. Це покладає на усіх акторів у публічному просторі важке завдання самостійного творення форми, риторики, образного ряду блокадної теми. Звідси і впливає оманливе враження зменшення інтенсивності спогадів та інтересу до теми протягом радянського періоду. Вочевидь, відбувалося зменшення інтересу до офіційного дискурсу, офіційних презентацій, що ставали дедалі більш стандартно-штапованими — причому стосовно будь-якої тематики. Проте блокади це стосувалося найбільше — можливо, тому, що, на мою думку, саме ця тема являла одну з основ гранд-нарративу про «Велику Вітчизняну війну» та відповідно одну з основ ідентичності «радянського народу» — а цей момент залишився неоприятливим у даному збірнику (як і місце самої «пам'яті про блокаду» в ширшому контексті, її роль серед низки інших «пам'ятей»). Отже, сьогодні публічна презентація блокадної теми можлива або в рамках старого дискурсу (який, проте, не має колишньої сили і ресурсів), або шляхом складних і навіть болючих пошуків нових форм та засобів вираження (як у випадку із сучасним пам'ятником у статті О. Русиної). Власне, це проблема, з якою стикаються сьогодні в усьому світі під час намагань представити минуле, часто травматичне, таке, що не піддається висловленню чи вписуванню у збанкрутілі гранд-нарративи: парадигматичним випадком такого минулого, яке важко піддається репрезентації, є Голокост¹². Спробою такої репрезентації — на наш погляд, вдалою — є даний збірник: в ньому присутні і прагнення до критичного аналізу офіційного дискурсу радянської доби, і намагання іншого представлення теми — через сучасний науковий дискурс у діалозі зі свідченнями самих очевидців. Відхід цих очевидців у небуття зовсім не означає зникнення пам'яті. Актуальність певного фрагменту історичного минулого не залежить від хронологічної відстані до сьогодення, але від творення та перетворення ідентичностей, якому цей

фрагмент слугує. Матеріалізована у певних культурних рамках пам'ять стає фактом життя наступних поколінь, і, сприйнята, інтерпретована та переосмислена, стає основою творення нової спільноти.

¹ Див. докладніше про видавництво та його видання: <http://www.novizdat.ru>.

² Див., напр.: *Gattel M. G., Climo J. J.* Introduction. Meaning in social memory and history: Anthropological perspectives//*Social memory and history. Anthropological perspectives*/Ed. by Jacob J. Climo and Maria G. Gattel. — London; New York; Oxford, 2002. — Pp. 1–39.

³ *Crane S. A.* Writing the individual back into collective memory//*American historical review*. — Vol. 102. — December 1997. — № 2. — Pp. 1372–1385.

⁴ Про це писав у дещо есеїстичній формі Р. Арчибальд: *Archibald R.* A personal history of memory//*Social memory and history. Anthropological perspectives*/Ed. by Jacob J. Climo and Maria G. Gattel. — London; New York; Oxford, 2002. — Pp. 65–80.

⁵ *Roberts B.* Biography, time, and local history-making//*Rethinking history*. — Vol. 8. — № 1. — March 2004. — P. 92.

⁶ Див., зокрема: *Thompson P.* The power of family myths//*The myths we live by*/Ed. by Raphael Samuel and Paul Thompson. — London, 1990. — Pp. 216–224.

⁷ Тут «комунікативна пам'ять» на відміну від «колективної» визначається як така, що закорінена переважно в усному спілкуванні та приватних формах письмового спілкування і включає в себе патерни та функції спогадів у невеликому колі тісно пов'язаних осіб: *Eigler F.* Writing in the new Germany: Cultural memory and family narratives//*German politics and society*. — Fall 2005. — Issue 76. — Vol. 23. — № 3. — P. 23.

⁸ *Gedi N. and Elam Y.* Collective memory — what is it?//*History and memory*. — Spring/Summer 1996. — Vol. 8. — № 1. — Pp. 30–50.

⁹ *Шмид В.* Нарратологія. — М., 2003. — С. 45–76.

¹⁰ Цікавий приклад подібного всебічного дослідження: *Vucur M. Treznea.* Trauma, nationalism and the memory of World War II in Romania//*Rethinking history*. — 2002. — Vol. 6. — № 1. — Pp. 35–55.

¹¹ *Балла О.* Остывание памяти. Травматический опыт и защитные механизмы в истории//http://www.russ.ru/culture/krug_chteniya/ostyvanie_pamyati; <http://novizdat.livejournal.com/70248.html>.

¹² З-поміж інших, ґрунтовно розкриває цю проблему таке дослідження: *Young J. E.* The texture of memory. Holocaust memorials and meaning. — New Haven; London, 1993. — 398 p.